

Tomasz Mika
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Polska
 <https://orcid.org/0000-0002-5442-9406>
tomik@amu.edu.pl

 Forum Linguistyczne
tom 13, nr 1 (2025)
ISSN 2450-2758 (wersja elektroniczna)

DOI: <http://doi.org/10.31261/FL.2025.13.1.13>

Magdalena Pastuch
Uniwersytet Śląski w Katowicach
Polska
 <https://orcid.org/0000-0001-6960-7191>
magdalena.pastuch@us.edu.pl

zgłoszone: 25.07.2024
zaakceptowane: 08.10.2024
opublikowane: 30.06.2025

Nowa synteza historii języka polskiego – stan i perspektywy prac nad koncepcją

A new synthesis of the history of the Polish language –
current state of work on the concept

Abstract: The article consists of two parts. The first one is of a reporting character and presents the concept of a new synthesis of the history of the Polish language worked out by a group of scholars at the Commission on the History of Language of the Committee on Linguistics of the Polish Academy of Sciences. This conception assumes the elaboration of 3 volumes, the first of which is to concern the theory and methods applied in historical linguistics, the second is to cover the chronological approach, and the third is to present the most important problems in the history of the Polish language, especially those not yet described in synthetic studies. The second part of the article is problem-oriented and deals with the notion of *CHANGE*, which is the most important for the diachronic description and diachronic research understood in this case in a broad and multifaceted way. On the one hand, the authors discuss the change of language, proposing a way of understanding and describing it, on the other hand, they show a change in the approach to historical-linguistic research (on the example of research into Old Polish language). In the conclusion, the authors present their view on further work and discuss their idea of preparing the concept of a fourth volume, which would present the history of the Polish language focusing on language varieties, language variants and contacts between languages.

Key words: Polish language history, synthesis, language historian's research questionnaire, language change, Commission on the History of Language of the Committee on Linguistics of the Polish Academy of Sciences

Abstrakt: Artykuł składa się z dwóch części. Pierwsza ma charakter sprawozdawczy i przedstawia koncepcję nowej syntezy historii języka polskiego, wypracowaną w ramach zadań Komisji Historii Języka Komitetu Językoznawstwa PAN. Zakłada się w niej opracowanie 3 tomów, z których pierwszy ma dotyczyć teorii i stosowanych w językoznawstwie historycznym metod, drugi ma być ujęciem chronologicznym, a trzeci ma pokazywać najważniejsze problemy w historii języka polskiego, zwłaszcza nieopisane dotąd w opracowaniach syntetycznych. Część druga artykułu ma charakter problemowy i dotyczy najistotniejszego dla opisu i badań diachronicznych pojęcia, jakim jest *ZMIANA* – rozumiana w tym przypadku szeroko i wielostronnie. Z jednej strony autorzy omawiają zmianę języka, proponując sposób jej rozumienia i opisu, z drugiej pokazują zmianę podejścia do badań historycznojęzykowych (na przykładzie badań nad językiem staropolskim). W zakończeniu autorzy przedstawiają swój pogląd na temat dalszych prac i poddają pod dyskusję pomysł opracowania tomu czwartego, który miałby przedstawić dzieje języka polskiego z uwzględnieniem odmian i wariantów języka, a także kontaktów polszczyzny z innymi językami. Odnoszą się także do sposobu skonstruowania bibliografii.

Słowa kluczowe: historia języka polskiego, synteza, kwestionariusz badawczy historyka języka, zmiana językowa, Komisja Historii Języka Komitetu Językoznawstwa PAN

Pierwszą, krótszą, wersję tego artykułu przedstawiliśmy podczas II Kongresu Historyków Języka w Katowicach. Wersję kolejną, wzbogaconą o refleksje, przemyslenia i uzupełnienia, które były wynikiem zarówno dyskusji na Kongresie, jak i kolejnego etapu prac koncepcyjnych, zaprezentowaliśmy na posiedzeniu plenarnym Komitetu Językoznawstwa PAN. Także po tej debacie pojawiły się w naszym tekście nowe wątki i zmieniła się częściowo hierarchia prezentowanych problemów. Niezmienna jest natomiast kompozycja naszego tekstu: w pierwszej części przedstawimy propozycję koncepcji nowej syntezy historii języka polskiego stworzoną w ramach prac Komisji Historii Języka Komitetu Językoznawstwa PAN, w drugiej zaś odniesiemy się do najistotniejszego dla opisu i badań diachronicznych pojęcia, jakim jest ZMIANA – rozumiana w tym wypadku szeroko i wielostronnie.

Ponieważ nie sposób było (ze względu na ogrom materiału) przygotować sprawozdania z wszystkich dyskusji, które toczyły się zarówno podczas obrad całej Komisji Historii Języka, jak i w zespole roboczym, to podjęliśmy się zredagowania wstępnej wersji spisu treści planowanej całości, która stała się przedmiotem kolejnej debaty. Obecny etap zaawansowania wykonanej przez nas pracy syntetyzująco-sprawozdawczej pozwala: (1) przedstawić osie sporów i dyskusji, (2) zaprezentować rezultaty dotychczasowych prac, (3) wskazać kierunki dalszych działań. Te trzy cele postaramy się zrealizować w pierwszej – sprawozdawczej – części naszego artykułu. W drugiej zaprezentujemy własne poglądy.

Zanim przejdziemy do zapowiedzianych zagadnień, chcemy podziękować wszystkim Koleżankom i Kolegom, którzy pracowali nad koncepcją; chcemy też podkreślić, że naszym wspólnym celem nie było napisanie syntezy, tylko opracowanie i poddanie pod dyskusję jej koncepcji. Nie we wszystkich kwestiach, co zasygnalizujemy w niniejszym tekście, osiągnęliśmy konsens. Mamy jednak nadzieję i na kontynuowanie prac nad koncepcją, i na – docelowo – powstanie nowej syntezy dziejów języka polskiego.

Część I – Sprawozdanie z prac zespołu przygotowującego koncepcję nowej syntezy historii języka polskiego

Krótką historia pomysłu

Stworzenie nowej syntezy dziejów języka polskiego jest potrzebą sygnalizowaną niemal podczas każdego spotkania historyków polszczyzny. Trudno się więc dziwić, że gdy pod koniec 2020 r. przy Komitecie Językoznawstwa PAN zawiązała się, pierwszy raz w dziejach Komitetu, Komisja Historii Języka, temat został poddany dyskusji – wielokierunkowej i wielowątkowej, często bardzo gorącej. Aby tę debatę ukonkretnić, piszący te słowa zaproponowali i poprosili, by postulaty i propozycje sformułować na piśmie. Na prośbę odpowiedzieli uczeni: Zbigniew Babik, Agata Kwaśnicka-Janowicz, Marek Mejer, Tomasz Mika, Marek Osiewicz, Magdalena Pastuch, Artur Rejter, Piotr Sobotka, Izabela Winiarska-Górska, Ewa Woźniak, Rafał Zarębski. Odpowiedzi miały bardzo różny charakter: od

zarysu całej autorskiej koncepcji po wypowiedzi skoncentrowane na formie przyszłego dzieła czy na konkretnych zagadnieniach, których nie wolno w nim pominąć.

Wszystkie te głosy zebraliśmy w całość (akcentując miejsca sporne i wstępnie uzgodnione) i przedstawiliśmy je całej Komisji, która podjęła decyzję o powołaniu zespołu roboczego. Do pracy w nim zgłosiły się następujące osoby: Aleksandra Janowska, Krystyna Kleszczowa, Agata Kwaśnicka-Janowicz, Mariusz Leńczuk, Dorota Masłej, Tomasz Mika, Magdalena Pastuch, Piotr Sobotka, Ewa Woźniak, Rafał Zarębski. Wyłoniona w ten sposób grupa historyków języka przystąpiła do prac.

Osie sporów i dyskusji

Zespół zajął się, poza problemami merytorycznymi, także kwestiami technicznymi, które mają wcale niemałe znaczenie dla kształtu i zawartości planowanej syntezy (granica między zagadnieniami technicznymi a merytorycznymi okazała się zresztą nieostra). Warto wskazać te najważniejsze i uzasadnić podjęte decyzje. W dalszym ciągu tekstu przedstawiamy zatem pytania, wokół których toczyły się dyskusje, podając jednocześnie odpowiedzi, które w zespole uzgodniliśmy:

- Jaka ma być forma przyszłej syntezy: elektroniczna czy papierowa? Z naszych rozmów wynikało, że formą referencyjną powinna być wersja drukowana. Nie wykluczamy stworzenia równoległej platformy internetowej, która mogłaby być sukcesywnie rozbudowywana, nadążając, co jest nieosiągalne dla wersji drukowanej (pomijając możliwość tworzenia kolejnych uzupełnionych wydań), za rozwojem wiedzy. Forma drukowana ma jednak istotne dla każdej syntezy cechy: wyznacza punkt w czasie (który staje się naturalnym punktem odniesienia dla rozwoju dziedziny) oraz zmusza swoich twórców – ze względu na ograniczone miejsce – do dokonania wyborów i hierarchizacji omawianych problemów. Jesteśmy przekonani, że aby synteza powstała, kluczowe jest przygotowanie i złożenie wniosku projektowego obejmującego długi, np. dziesięcioletni, czas prac¹.
- Kto ma być adresatem zamierzonego dzieła: student czy uczony prowadzący badania historycznojęzykowe (lub pokrewne)? Od odpowiedzi na to pytanie zależy nie tylko kształt językowy opracowania (np. stopień nasycenia terminologią, odwołania bibliogra-

¹ Komitet Językoznawstwa PAN dnia 24 stycznia 2024 r. zwrócił się do ministra nauki i szkolnictwa wyższego w sprawie sposobu finansowania długofalowych przedsięwzięć mających kluczowe znaczenie dla rozwoju humanistyki. W dokumencie czytamy m.in.: „Proponujemy następujące zmiany, w naszej opinii konieczne do tego, aby program NPRH najlepiej spełniał nadzieje, jakie z nim wiąże nasze środowisko. [...] Program powinien obejmować finansowanie wyłącznie wieloletnich prac dokumentacyjnych, biograficznych czy edytorskich, słowników, baz danych, bibliografii, **wielkich syntez** itd. [...] [wyróżnienie T.M., M.P.]. Projekty takie powinny mieć zapewnione finansowanie na okresy dłuższe, np. dziesięcioletnie, a przelew kolejnych transz byłby uzależniony od bieżącej oceny wykonania zadań w interwałach np. dwu- lub trzyletnich. Takie rozwiązanie (stosowane np. w Czechach, w Niemczech i innych krajach Unii Europejskiej) uwolniłoby zespoły od konieczności ciągłego ubiegania się o fundusze jakby od nowa, w konkurencji z projektami dopiero inicjowanymi i zakrojonymi na mniejszą skalę. Ich ewaluacja bowiem opierać się powinna na całkiem innych kryteriach”. <https://komjezyk.pan.pl/images/Apel%20w%20sprawie%20projektow%20dokumentacyjnych.pdf> (dostęp: 1.06.2024).

ficzne, odniesienie do istniejących ustaleń), ale także dobór i hierarchizacja zagadnień. Uznaliśmy, że odbiorcą powinien być przede wszystkim badacz językoznawca, co nie wyklucza użyteczności dydaktycznej. Większość z nas zgodziła się z poglądem, że planowane ujęcie nie powinno w żaden sposób być symplifikowane na potrzeby dydaktyki bądź popularyzacji².

- W jakim stopniu powinna być uzgodniona jedność i spójność metodologiczna planowanego opracowania? Zastanawialiśmy się nad tym, czy możliwe jest we współczesnym paradygmacie naukowym ujęcie jednolite metodologicznie. Zaakceptowaliśmy, choć niejednomyślnie, rozwiązanie, które daje swobodę wyboru metody i metodologii autorom tworzącym syntezę. Taka decyzja nawiązuje jawnie do koncepcji historii języka jako dyscypliny polimetodologicznej (zob. Bajerowa, 2010; Walczak, 2018).
- Czy zamierzony projekt powinien polegać na zebraniu, podsumowaniu i skomentowaniu dotychczasowych osiągnięć, czy też należałoby włączyć do niego zagadnienia nowe, dotychczas pomijane lub niedostatecznie rozwinięte w pracach historycznojęzykowych? To zagadnienie było szeroko dyskutowane – okazało się bowiem, że równie pilne i ważne jest zebranie, podsumowanie, zweryfikowanie i krytyczne omówienie tego, co zostało już zrobione, jak i podjęcie tematów ważnych, a dotychczas niedostatecznie zbadanych. W tym obszarze nie osiągnięto konsensu, choć wydaje się, że przeważa wizja konieczności przeprowadzenia nowych badań na potrzeby syntezy.
- Czy, a jeśli tak, to w jakim stopniu należy uwzględnić subdyscypliny językoznawstwa historycznego, które w ostatnich dziesięcioleciach zyskały znaczną autonomię (np. stylistyka historyczna, genologia historyczna, socjolingwistyka historyczna)? I tutaj zabrakło ostatecznej odpowiedzi, bo choć zgadzamy się z tym, że intensywny rozwój tych subdyscyplin powinien znaleźć odzwierciedlenie w najnowszej syntezie, to nie udało się podczas tego etapu prac ani ustalić precyzyjnie miejsca, w którym te zagadnienia będą omówione, ani zamknąć listy subdziedzin.
- W jakim kierunku powinna pójść rewizja podstawy materiałowej badań historycznojęzykowych? Ten problem zajął znaczące miejsce w naszych dyskusjach, ponieważ jako „czynni historycy języka” mamy pełną świadomość, że rozwój technologii w ostatnich dwudziestu latach zwiększył możliwości nie tylko gromadzenia, ale też celowanego przeszukiwania źródeł historycznych. Powoduje to, że nasze badania (prowadzone na dużych bazach danych) stają się z jednej strony bardziej wiarygodne, z drugiej zaś bardziej czasochłonne (często sami musimy przygotować zestaw tych danych). Dostępność źródeł, odkrywanie i opracowywanie nowych tekstów z odległych

² Co nie znaczy, że nie doceniamy i nie popieramy powstających i publikowanych prac, których autorzy wprost deklarowali dydaktyczne i popularyzujące przeznaczenie (o ich znaczeniu przypominały głosy w dyskusji nad naszym referatem podczas Kongresu Historyków Języka), jak wielokrotnie wznawiany podręcznik Bogdana Walczaka *Zarys dziejów języka polskiego* (Walczak, 1995), dwutomowe dzieło Stanisława Dubisza *Język, historia, kultura...* (Dubisz, 2002, 2007, 2012), kilkadziesiąt wykładów z *Historii języka polskiego jako doświadczenia wspólnotowego* pod redakcją Stanisława Borawskiego, Marka Cybulskiego i Marzanny Uździckiej (Borawski i Cybulski, red., 2021; Borawski i Uździcka, red., 2021) czy zaplanowany przez zespół Zdzisławy Krążyńskiej i częściowo opublikowany w „Kwartalniku Językoznawczym” w postaci autorskich rozdziałów podręcznik do nauczania treści historycznojęzykowych (por. np. Krygier-Łączkowska, 2011; Lisowski, 2010; Osiewicz, 2010; Rojszczak–Robińska, 2010).

epok, a także możliwe reinterpretacje dawniejszych ustaleń zmuszają do podejmowania nie tylko trudu nowych odczytań, ale również do weryfikacji ustaleń podjętych w erze „przedkorpusowej” (zob. Górski i in., 2019).

- Czy planowana synteza powinna objąć też zagadnienia nazywane „wewnątrzjęzykowymi”, czyli te, które zgodnie z tradycją określane są jako „gramatyka historyczna”? W tym przypadku wątpliwości było mniej – przyjęliśmy, że zagadnienia gramatyczne winny mieć należne im miejsce w nowej syntezie. Takie stanowisko oddaje jednoczący nas pogląd, że historia języka to obszar niezwykle rozległy i naszą intencją jest objęcie refleksją pełnego spectrum problemów. Jest to w pewnym sensie kontynuacja Klemensiewiczowskiego spojrzenia, w którym relacja pomiędzy historią języka a gramatyką historyczną ma charakter w znacznej mierze hiperonimiczny.
- Jaki winien być porządek zamierzonego opracowania: problemowy czy chronologiczny? Dyskusja o tym, czy dominować ma ujęcie chronologiczne czy problemowe, budziła najwięcej emocji. Wnioski z rozmów na ten temat znacząco wpłynęły na kształt przedstawianej tutaj koncepcji. Widocznym rezultatem debaty nad tym problemem jest idea, aby synteza obejmowała trzy tomy: teoretyczny, chronologiczny i problemowy. W kolejnym punkcie artykułu przedstawiamy szkic projektu, mający swoje źródła w dysputach, których tematykę zarysowaliśmy.

Zarys wypracowanej propozycji

Dotychczasowe debaty zmierzają w stronę ujęcia nowej syntez w trzy tomy. Nie są to jednak tomy uporządkowane chronologicznie i poświęcone, jak chce tradycja, dobie staropolskiej, średniopolskiej i nowopolskiej. Te trzy tomy mają robocze określenia: teoretyczny, chronologiczny, problemowy (chronologia porządkuje tylko jeden z nich). Mają też robocze tytuły, dobrze ujawniające założony charakter każdej z części:

I. *Historia języka polskiego: teoria i metodologia.*

II. *Historia języka polskiego: ujęcie chronologiczne.*

III. *Historia języka polskiego: kierunki i mechanizmy zmian.*

Tom pierwszy „teoretyczny”

Tom teoretyczny powinien, w naszym zamiarze, odzwierciedlać zasadniczą zmianę w uprawianiu badań historycznojęzykowych, która ma związek z ciągle postępującymi pracami o charakterze teoretycznym. Współcześnie historia języka dopracowała się już rzetelnej podbudowy teoretycznej, która w czasach wyodrębniania się historii języka jako samodzielnej dyscypliny nie była jeszcze zbyt mocna. Obecnie jej ważny wymiar stanowi dyskusja nad zagadnieniami o charakterze fundamentalnym (co odzwierciedlają m.in. liczne nawiązania do prac twórców nowożytnego językoznawstwa z Ferdinandem de Saussure’em na czele). Pojawienie się propozycji ujęcia zagadnień teoretycznych w osobny tom jest naturalną konsekwencją dyskusji i zgłaszanych postulatów. Ta część syntez miałyby się składać z czterech głównych rozdziałów.

Czym jest historia języka? Punktem wyjścia będzie postawienie problemu „ewolucji” i „rozwoju” języka, ze szczególnym uwzględnieniem programowego odejścia od myślenia wartościującego na rzecz rejestracji, opisu i wyjaśniania zmian. Dalej mają zostać wprowadzone i uporządkowane podstawowe rozróżnienia na językoznawstwo: diachroniczne i historyczne; statyczne (opisujące stan języka na danej płaszczyźnie czasowej) i dynamiczne (rejestrujące i wyjaśniające zmiany). Weryfikacji wymaga kwestia historii zewnętrznej i wewnętrznej języka z naciskiem na problem ciągłości polszczyzny. W tym obszarze nierozwiązanymi zagadnieniami pozostają te, jak potraktować dziedzictwo indoeuropejszczyzny i prasłowiańszczyzny, w jakim stopniu pokazać wielokierunkowe prace przeprowadzone na tym polu w ostatnich dziesięcioleciach, czy, a jeśli tak, to jak zrelacjonować wciąż żywą i wielowątkową dyskusję o etnogenezie Słowian, mającą wymiar interdyscyplinarny i ponadnarodowy³.

Ten rozdział ma również przynieść refleksję nad kryteriami wyodrębniania poszczególnych okresów dziejowych. Wydaje się, że praca zespołowa zmierza w stronę akceptacji faktu, że będą one heterogeniczne, wskazujące zarówno konkretne procesy językowe, jak i czynniki zewnętrzne⁴ – to pozwoliłoby na wyraźne określenie, co rozumiemy przez czynnik zewnętrzny. Dopiero wówczas byłoby możliwe wskazanie etapów ewolucyjnych polszczyzny. W tym sensie periodyzacja jest zarówno problemem teoretycznym, jak i narzędziem porządkowania opisu chronologicznego.

Historia języka polskiego jako współczesna dyscyplina naukowa. Jako zespół jesteśmy przekonani, że istotnym elementem przyszłego opracowania winno być przedstawienie kształtowania się historii języka polskiego jako dyscypliny naukowej. Ustalono, żeby porzucić na ogólnym rysie prób syntez podejmowanych przed pojawieniem się opracowania Zenona Klemensiewicza i skupić się na rekapitulacji prób późniejszych, ze szczególnym uwzględnieniem podstaw teoretycznych tych ujęć, a także metody i wybieranej podstawy materiałowej.

W tym rozdziale będzie też miejsce na identyfikację mitów i stereotypów językoznawczych. Wreszcie to w nim znajdzie się omówienie pozycji historii języka wobec innych dyscyplin naukowych.

Historia języka polskiego: założenia i podstawy teoretyczne. Zespół pracujący nad koncepcją syntezy uznał, że pierwsze dwa rozdziały stanowić będą swoiste „oczyszczenie pola”. Znajdzie się tu przestrzeń na to, by wprowadzić i uzasadnić myślenie w kategoriach ewolucji perspektywicznej (Kleszczowa, 1998), które ma przyświecać całej syntezie – chodzi o obserwację współczesności z perspektywy historycznej i obserwację historii z perspektywy współczesnej. Postuluje się też rezygnację z myślenia w kategoriach przyczyna – skutek.

³ Jednym z ostatnich głosów w tej dyskusji, który odbił się szerokim echem nie tylko w środowisku naukowym (por. tytuł komunikatu PAP (Jowsa, 2023): *Przełomowe badania polskich naukowców dotyczące społeczeństwa państwa Piastów*), są wyniki badań polskich naukowców nad strukturą genetyczną populacji z X–XII w. na obszarze współczesnej Polski, opublikowane na łamach „Genom Biology” (Stolarek i in., 2023).

⁴ Osobne stanowisko w tej sprawie zajęła Woźniak (2023, 2024). Poglądy tej autorki mogłyby stać się punktem wyjścia w dyskusji o chronologicznym uporządkowaniu dziejów języka polskiego.

Kilkadzieś lat, które upłynęły od pracy Klemensiewicza, pokazały dowodnie, że najczęściej na przyczynę składa się wiązka czynników. Co więcej, formalnie identyczny rezultat może mieć różne przyczyny i genezę (ekwifinalność)⁵. Niezbędna dla kontynuacji i rozwoju tak określonej dyscypliny będzie też weryfikacja narosłych przez lata stereotypowych, niezgodnych z najnowszymi ustaleniami, poglądów na temat kierunków ewolucji języka. Myślimy tu m.in. o przekonaniu o istnieniu tendencji do ekonomizacji języka czy o wciąż pokutującym przeświadczeniu o dążeniu języka do doskonałości, wynikającym z rozumienia słowa *rozwój* jako ‘zmiany na lepsze’⁶.

Ten rozdział ma również pokazać konieczność rewizji podstawy materiałowej. Przede wszystkim musi się dokonać włączenie do niej powstałych i nowo powstających korpusów gromadzących materiał historyczny oraz nowo (lub na nowo) wprowadzonych do obiegu naukowego tekstów (zwłaszcza staropolskich); niezbędny wydaje się też systematycznie opracowany, zgodnie z jednolitym kwestionariuszem, wykaz tych źródeł – tak, aby były one dostępne dla wszystkich prowadzących badania historycznojęzykowe.

Wreszcie to w tym rozdziale ma się znaleźć miejsce, by uzupełnić katalog metod pracy w językoznawstwie historycznym. Włączenie lingwistyki cyfrowej, badań korpusowych, nowocześnie uprawianej statystyki w badaniach historycznych staje się nie tylko koniecznością, ale też warunkiem przystawalności prowadzonych w Polsce badań do dorobku światowego. Warto też tu uwzględnić dyskusję o możliwości przenoszenia metod i terminów między językoznawstwem synchronicznym i diachronicznym (zob. Mika i in., red., 2018).

Subdyscypliny językoznawstwa historycznego. W tym kontekście wypada przyznać, że w zespole nie było zgody co do tego, czy rozdział *Subdyscypliny językoznawstwa historycznego* winien być samoistny, czy też stanowić część rozdziału poprzedniego. Wydaje się jednak, że ze względu na porządkujący charakter należy go opracować osobno. Ten etap prac nie przyniósł też zgody, jak wskazywaliśmy to wcześniej, co do listy subdyscyplin. Z pewnością znajdują się tu – zapewne oprócz innych – onomastyka, socjolingwistyka historyczna, genologia historyczna, stylistyka historyczna, pragmalingwistyka historyczna, a także – tradycyjnie – dialektologia historyczna. W przekonaniu zespołu zestaw prezentowanych subdyscyplin zależy od tego, jakie są ich osiągnięcia i jaki jest stopień ich autonomii w językoznawstwie historycznym.

⁵ Termin ten szeroko objaśnia i ilustruje przykładami Kleszczowa (2012) w artykule *Strukturalizm i poststrukturalizm w badaniach historycznojęzykowych*.

⁶ Od takiego rozumienia odcinają się wprost autorzy *Składni średniowiecznej polszczyzny*: „[...] w najczęstszym [...] rozumieniu, ewolucja to nie neutralne »rozwiniecie«, czyli (w naszym ujęciu) stopniowe ujawnianie się potencjalnych właściwości czegoś, ale nacechowane pozytywnie zdążanie w kierunku lepszego stanu języka (por. np. Bajerowa, 1969). Podejście takie automatycznie generuje myślenie wartościujące, sprowadzające się do porównywania i oceny starszego stanu języka jako gorszego od stanu późniejszego. Od zdążania w jakimś kierunku bardzo blisko do zdążania do celu, stąd przypisuje się zmianom językowym celowość, a językowi – dążenie do doskonałości. Ten schemat myślowy, zakorzeniony w strukturalizmie, odrzucamy. Tymczasem ewolucja pozbawiona wartościowania towarzyszącego pojęciu rozwoju jest metaforą niezwykle nośną dla myślenia o dziejach języka” (Krążyńska i in., 2015, s. 20).

Tom drugi „chronologiczny”

Prace nad koncepcją tego tomu są najmniej zaawansowane – zespół skupił się na zagadnieniach nieobecnych w dotychczasowych próbach całościowego opisu dziejów polszczyzny, przyjmując, że opis podporządkowany chronologii będzie najsilniej odwoływał się do tradycji klemensiewiczowskiej. Osiągnięto zgodę co do tego, że taki – stanowiący łącznik między tradycją a nowym ujęciem – tom chronologiczny, obejmujący zarówno systemowe, jak i pozasystemowe aspekty ewolucji języka polskiego, powstać musi. Największym wyzwaniem pozostaje wypracowanie nowej periodyzacji dziejów polszczyzny i dostosowanie do niej opisu. Wydaje się, że większość dyskutantów, dzielących przekonanie o polimetodologiczności naszej dyscypliny, jest gotowa zaakceptować wyłącznie periodyzację opartą na niejednorodnych kryteriach. Stanowisko odrębne w tej sprawie, jak wspomnieliśmy, opublikowała w ostatnim czasie Woźniak (2024). Kolejnym wyzwaniem będą wybór, zakres i sposób prezentacji w tym tomie zagadnień przynależnych do gramatyki historycznej. Zgodzono się, że ewolucję systemu gramatycznego opisać trzeba, ale dyskusja, jak to zrobić, jest jeszcze przed nami. Jednocześnie wyrażnie zarysował się pogląd, żeby zmiany systemowe były kryterium istotnym przy – zawsze arbitralnych – decyzjach periodyzacyjnych.

Tom trzeci „problemowy”

Tom problemowy powinien, zgodnie z wypracowaną koncepcją, przedstawiać przede wszystkim mechanizmy i kierunki zmian językowych. Chcielibyśmy się tu odnieść do szeroko rozumianego pojęcia zmiany językowej i konsekwencji, jakie ona niesie dla systemu językowego, oraz jej roli w przewidywaniu przyszłych stanów języka (tak rozumiemy zadania lingwistyki diachronicznej). Znaczące miejsce znajdzie się również dla pojęć stabilności i trwałości w języku. Najistotniejsze jest, aby w tej części syntezy znalazły swoje miejsce problemy, które były dotychczas w literaturze historycznojęzykowej podejmowane sporadycznie, niejako przy okazji, i nie doczekały się ujęcia całościowego. Proponujemy, aby zawartość treściowa tego tomu zorganizowana była w czterech rozbudowanych rozdziałach.

Podstawowe pojęcia do opisu zmiany. Ponieważ założyliśmy, że opis dziejów języka powinien mieć charakter dynamiczny, to konsekwencję takiego wyboru stanowi procesalny ogląd zjawisk językowych. Jest to w historii języka dość oczywiste podejście, choć, jak wiemy, istnieje sporo prac, których autorzy koncentrują się na punkcie końcowym zmiany, na jej efektach. Uznaliśmy, że aby móc opisywać proces, należy dobrze określić takie pojęcia, jak źródło, fakt historycznojęzykowy i historyczna jednostka języka. W trakcie prac zespołowych zgodziliśmy się, że w tym zakresie przyjmie się wypracowane już w historii języka ustalenia (Kleszczowa, 2009; Sobotka i Żabowska, 2017). W tym rozdziale najważniejsze będzie przedstawienie zmiany jako procesu, którego etapy wzajemnie się warunkują.

Typy zmiany językowej. Zmiana stanowi pojęcie złożone, można ją charakteryzować, przyjmując różne kryteria, uznaliśmy zatem, że konieczny jest opis uwzględniający różne jej parametry. Najbardziej oczywistym podziałem jest podział na zmiany ilościowe i jakościowe. Przez te pierwsze rozumiemy przyrosty oraz zaniki zarówno jednostek języka, jak i kategorii gramatycznych. Natomiast zmiany jakościowe przedstawione zostaną jako wiązki przekształceń, w których wyniku dochodzi do zmiany w układzie funkcjo-

nalnym danego typu jednostek. W tej części konieczne będzie zatem odniesienie się do takich procesów, jak leksykalizacja i gramatykalizacja – wskazanie ich odrębności i miejsc wspólnych. Niezbędne będzie także, w kontekście coraz dynamiczniej rozwijających się historycznych badań pragmalingwistycznych, ustosunkowanie się do rozpowszechnionego już w badaniach światowych pojęcia pragmatykalizacji.

Stabilizacja i stabilizatory. Referowanie i objaśnianie zmian wymaga także, z czym w trakcie dyskusji w pełni się zgodziliśmy, podjęcia problemu stabilności w języku. Bo choć lingwiści interesują się głównie zmianą, a stabilność dopiero od niedawna pojawia się jako temat większych opracowań, to z pewnością jest to zagadnienie istotne dla całości dziejów polszczyzny. Konieczne będzie zatem, jak ustalono, wypracowanie kryteriów odróżniających trwałość od stabilności. W tym kontekście niezbędne będzie wskazanie i opis następujących elementów:

- czynniki stabilizujące gramatykę,
- czynniki stabilizujące słownictwo,
- czynniki stabilizujące tekst (gatunek),
- relacje między czynnikami stabilizującymi.

Kategorie i kategoriałność. Tu kluczowe stanie się zdefiniowanie kategorii w ogólnym rozumieniu – wiemy, że w zależności od towarzyszącej jej przydawki (części mowy, słowotwórcza itd.) różne jest jej pojmowanie; w ujęciu diachronicznym szczególnie ważne będzie zwrócenie uwagi na proces kształtowania się kategorii, przenikania się kategorii, zmienności kategoriałnej. Zaplanowano, że w tym podrozdziale podjęte zostaną następujące tematy:

- powstawanie kategorii,
- zmiany w obrębie kategorii,
- zanikanie kategorii.

Zaproponowane ramowe przedstawienie zawartości planowanej syntezy dziejów polszczyzny ma, jak sygnalizowaliśmy, charakter sprawozdawczy. Część druga to już autorskie spojrzenie na niektóre podejmowane w trakcie dyskusji wątki. Odnosimy się tylko do zagadnień z planowanego tomu III – problemowego, bo to one są najbliższe naszego oglądu historii języka i sposobu, w jaki oboje uprawiamy językoznawstwo.

Część II – Zmiana jako oś organizująca prace nad nową koncepcją syntezy historii języka polskiego

Uważamy, że myślenie o zmianie winno determinować dalsze prace nad koncepcją nowej syntezy w podwójnym sensie: z jednej strony powinna nam nadal przyświecać chęć uchwycenia najważniejszych zmian języka (o naszym rozumieniu tego pojęcia zob. w części II – *Zmiana językowa – rozumienie, badanie, opis*), z drugiej – bardzo istotna jest świadomość transformacji, do jakiej doszło w badaniach historycznojęzykowych – zarówno w zakresie stosowanych metod i dostępnych narzędzi, dostępnej podstawy materiałowej, jak i w zakresie kwestionariusza badawczego – część stawianych dawniej pytań zdezak-

tualizowała się lub straciła na znaczeniu, część uległa modyfikacji, wreszcie część dotyczy zagadnień nowych, nieporuszanych we wcześniejszych ujęciach syntetycznych. Na przykład pytanie o genezę polskiego języka literackiego, przez dziesięciolecia stanowiące oś debaty o dziejach polszczyzny, dziś stawiane jest coraz rzadziej (jednym z wyjątków są tu prace Bogusława Dunaja, zob. np. 2021). Z kolei pytania o stałość i stabilność w języku, jako dopełniające refleksję nad jego dynamiką, znalazły ważne miejsce w naszej subdziedzinie i są stawiane coraz częściej (zob. Janowska, 2018; Pastuch, 2015).

Zmiana w kwestionariuszu badawczym historia języka

W trakcie prac koncepcyjnych nie sposób wymienić wszystkich pytań, które dołączono obecnie do zbioru stanowiącego kwestionariusz badawczy historia języka. Ich wychwycenie i hierarchizacja pod kątem uwzględnienia w syntezie na pewno będzie jednym z największych wyzwań dla zespołu, który podjąłby się już nie prac nad koncepcją, ale tworzenia samej syntezy. Część z nich wynika z rozwoju subdyscyplin językoznawczych, zwłaszcza w centrum stawiających tekst – genologii lingwistycznej coraz śmielej towarzyszy jej historyczna odmiana, co znalazło już odbicie w opublikowanej w 2019 r. syntezie (Wojtak, 2019), podobny proces dotyczy tekstologii i dyskursologii. Powstają opracowania, których autorzy wprost pytają o możliwość stosowania wypracowanych w tych nurtach narzędzi w badaniach historycznojęzykowych i podejmują takie próby (Mika, 2015). Nieco mniej wyraźnie widać to może w obszarze badań nad systemem języka. Śmiało stawiane są pytania o zasadność przenoszenia procedur między językoznawstwem synchronicznym i diachronicznym, a co najważniejsze, tworzone są zespoły i organizowane są debaty nad tym zagadnieniem⁷. Część uzupełnień kwestionariusza wynika z dostępności narzędzi i podstawy materiałowej: rozwijające się korpusy i bazy danych (a także dygitalizujące się słowniki) pozwalają na stawianie pytań (i udzielanie odpowiedzi) przekrojowych, wymagających dawniej wieloletnich zespołowych prac. Zmiany w podejściu wymuszają wypracowanie nowych narzędzi, a co za tym idzie, nowych terminów naukowych (np. historyczna jednostka języka, stabilizator, wielowarstwowość genetyczna).

Na poszerzenie kwestionariusza można spojrzeć jeszcze z innej perspektywy, uwzględniającej podziały chronologiczne. W tym miejscu jako przykład posłuży doba staropolska. W odniesieniu do tej epoki wiele dylematów stało się nieaktualnych. Na przykład pytanie (które jeszcze na przełomie XX i XXI w. wydawało się nieśmiertelne w badaniach nad słownictwem) „słownik czy tekst?” zdezaktualizowało się zupełnie. Fundamentalny dla lingwistycznych badań staropolskich *Słownik staropolski* został ukończony i uzupełniony indeksem (ma też wersję elektroniczną) oraz zbudowanym na jego podstawie *Słownikiem pojęciowym języka staropolskiego*; *Słownik polszczyzny XVI wieku* rozwija się i od razu dygitalizuje. To powoduje, że badania wychodzące od tekstu łatwo uzupełnić rozpozna-

⁷ Jak zespół grantowy w projekcie „Polskie wyrażenia funkcyjne w ujęciu diachronicznym” (NCN 2011/01/B/HS2/04643) pod kierownictwem Krystyny Kleszczowej (wśród monografii powstałych w ramach grantu znajduje się praca zbiorowa pod znamienym tytułem *Wyrażenia funkcyjne w perspektywie diachronicznej, synchronicznej i porównawczej*) czy konferencja „Terminy w językoznawstwie synchronicznym i diachronicznym” (Poznań 2018), po której powstała publikacja pod takim samym tytułem.

niem słownikowym i odwrotnie – dostępne są nie tylko przeszukiwalne wersje transkrypcji 15 największych tekstów staropolskich⁸, ale także coraz bardziej zaawansowane i łatwo przeszukiwalne bazy danych tekstowych i językowych (np. obejmujący XVI-wieczne przekłady ewangelii portal ewangelie.uw.edu.pl, pozwalający przeszukiwać staropolskie apokryfy portal apocrypha.amu.edu.pl czy zawierający całe polskie słownictwo z 17 XV-wiecznych rozariuszy słownik rozariusze.ijp.pan.pl⁹). To wszystko pozwoliło zniwelować skutki decyzji, która przez dziesięciolecia utrudniała pracę badaczy języka polskiego średniowiecza – arbitralnego wyznaczenia granicy pomiędzy *Słownikiem staropolskim* i *Słownikiem polszczyzny XVI wieku* na rok 1500, niemającej charakteru historycznej cezury. Warto jeszcze wspomnieć, że nie zaniechano tradycyjnych edycji, czego dowodem mogą być: krytyczne wydanie książkowe 5 największych staropolskich apokryfów¹⁰, 17 kanonów Mszy św. (Leńczuk, 2013), wszystkie średniowieczne przekazy *Ojciec nasz* (Masłej, 2016). Jednym słowem, zwiększyła się znacząco podstawa materiałowa badań, jej dostępność i przeszukiwalność, co wprost wpłynęło na kwestionariusz badawczy.

Przy okazji warto odnotować zagadnienie towarzyszące nowym wydaniom tekstów średniowiecznych: pogłębiająca się świadomość interpretacyjnego charakteru działań edytorskich. Dostrzeżono i opisano, że już podczas tworzenia transliteracji podejmowane są arbitralne decyzje, co wynika z natury pisma (zob. Kuźmicki, 2022; Trawińska, 2014), obecności skrótów, a także zjawiska pomijania przez staropolskich skrybów krótkich wyrazów, np. spójników, przyimków, partykuł, a także częstek wyrazów (zwłaszcza przedrostków), które mogą się graficznie zawierać w zapisie zakończenia wyrazu poprzedzającego lub początku kolejnego wyrazu. Okazało się, że zjawisko to jest powszechne (Twardzik, 1997), a zauważenie jego obecności ma fundamentalne znaczenie dla badań nie tylko skupionych na tekście, ale także np. składniowych (Mika i Słoboda, 2015, s. 65). Szczególnie rozwinięto zagadnienie interpretacyjnego charakteru transkrypcji: to badacz-edytor, wprowadzając do niej interpunkcję, buduje wyobrażenie relacji składniowych – a tym samym znaczeniowych – w tekście średniowiecznym. W staropolskich rękopisach

[b]rak [...] sygnałów początku i zakończenia zdania: znaki interpunkcyjne i wielkie litery, jeśli już występują, pełnią inną niż składniową funkcję, a każdy rękopis – nawet dwie kopie tego samego tekstu – ma w tym zakresie niepowtarzalną charakterystykę. [...] Nie ma chyba dwóch transkrypcji tego samego tekstu, do

⁸ <https://ijp.pan.pl/publikacje-i-materialy/zasoby/korpus-tekstow-staropolskich/> (dostęp: 23.07.2024).

⁹ Pod wymienionymi trzema adresami internetowymi znajdują się zakładki „O projekcie”, w których umieszczono wszystkie dane bibliograficzne projektów oraz informacje nt. realizujących je zespołów.

¹⁰ Wydanie największych staropolskich apokryfów w serii „Apocryphorum Polonorum Selectorum” (Wydawnictwo Poznańskie Studia Polonistyczne). Do tej pory ukazały się *Historyja barzo cudna i ku wiedzeniu potrzebna o stworzeniu nieba i ziemie* Krzysztofa Pussmana (2022), faksymile kodeksu Wawrzyńca z Łaska oraz edycja Ewangelii Nikodema z tego rękopisu (2023), a także wydania z podobiznami *Żywota świętej Anny, naczyszszej Panny Maryjej matki Bożej i Pana Jezusa Krysta starej matki jego* (2023) i *Historyi o świętej Annie, Panny Maryjej, matki Pana Jezusowej, matce a Pana Chrystusowej starce, przez księdza Mikołaja z Wilkowiecka [...] polskim językiem według historyj łacińskich napisanej* (2024).

których wprowadzono by identyczną interpunkcję – tym samym: w taki sam sposób zinterpretowano składnię zabytku. (Mika, 2015, s. 236)

Wydaje się, że świadomość interpretacyjnego charakteru działań edytorskich spowodowała, że mimo dostępności cyfrowych edycji wielu badaczy wróciło do obcowania z rękopisem czy dawnym drukiem (Krążyńska i Mika, 2007; Mika, 2012; Stramczewska, 2014; Walczak, 2010). Wróciła też po latach dyskusja nad zasadami wydawania tekstów dawnych, czego dowodem są poświęcone temu monografie (Borowiec i in., red., 2017; Kuźmicki, 2022). Powszechne stało się przekonanie, jak istotny jest fakt obcowania z kopią (a większość zachowanych średniowiecznych polskich tekstów to kopie lub kopie kopii).

W polu widzenia lingwistów badających najdawniejszą polszczyznę znalazły się też zagadnienia wcześniej niepodjęwane albo podejmowane marginalnie, a często ważne i wyraźnie wyodrębnione w nauce europejskiej i światowej. Na przykład glosy przestano traktować li tylko jako źródło (największe zresztą) średniowiecznego polskiego materiału językowego. W centrum znalazło się zagadnienie procesu upiśmiennienia i wernakularyzacji, rozumianej jako utekstowanie, czyli nabycie przez język właściwości umożliwiających tworzenie tekstów. W naturalny sposób zwrócono uwagę na dwu- i wielojęzyczność tekstów. W jednym i drugim obszarze (glosy i wielojęzyczność) dominująca okazała się perspektywa funkcjonalna, co pozwoliło wskazać i scharakteryzować wpływ tych zjawisk na rozwój polszczyzny.

Jedne zmiany wywołują kolejne. Te – wybiórczo tutaj jedynie wskazane – modyfikacje podejścia do badań historycznojęzykowych zaowocowały głęboką i nieodwracalną zmianą w ocenie dawnej polszczyzny, zarówno jeśli chodzi o teksty (por. ewolucję poglądów na temat *Rozmyślenia przemyskiego* czy rewolucyjny przełom w myśleniu na temat *Biblii Królowej Zofii*¹¹), jak i właściwości systemowe (zwłaszcza składniowe). Coraz rzadsze są, powszechne kiedyś, krytyczne oceny piśmiennictwa i języka staropolskiego. Wynikały one z anachronicznej projekcji kompetencji językowej i językoznawczej wykształconej na języku współczesnym. Oceny te uniemożliwiały dostrzeżenie charakteru polszczyzny średniowiecznej, w której treść dominowała nad formą, zachodziły liczne procesy strukturyzacyjne, kształtował się potencjał tekstowy i stylowy.

Zmiana językowa – rozumienie, badanie, opis

W tym rozdziale, podobnie jak w rozdziale 1., rozwijamy i uzupełniamy wątki, które w dyskusjach zespołowych były jedynie zasygnalizowane i nazwane. Niektóre z nich zostaną tutaj pogłębione i zilustrowane przykładami, które czerpaliliśmy zarówno z własnych dokonań, jak i z opracowań innych historyków języka.

Zmiany w podejściu do materiału językowego i zmiany w zestawie pytań badawczych mają swoje konsekwencje w rozumieniu najistotniejszego dla językoznawstwa historycznego pojęcia, tzn. ZMIANY JĘZYKOWEJ. Precyzyjny jego opis nie tylko pozwoli na odniesienie się do przemian systemu językowego, ale też wskaże kierunki zachodzących przekształceń.

¹¹ Por. odpowiednio: Mika i Rojszczak-Robińska, 2016; Wanicowa, 2010.

Identyfikację, obserwowanie i wreszcie wyjaśnianie tych tendencji (pojmowanych jako kierunki zmian) rozumiemy bowiem jako jedno z podstawowych zadań lingwistyki diachronicznej. Aby tak szeroka perspektywa oglądu miała wartość operacyjną, konieczne jest wyodrębnienie szczegółowych zagadnień badawczych. Należy do nich m.in. opis procesu, który organizuje badania historycznojęzykowe. Jak wspomnieliśmy, warunkiem opisywania procesu jest precyzyjne posługiwanie się takimi terminami, jak *źródło*, *fakt historycznojęzykowy* i *historyczna jednostka języka*; korzystamy tutaj z istniejących ustaleń i przyjmujemy następujące rozumienie wymienionych terminów:

- **źródło** – na jego podstawie ustalamy fakt historycznojęzykowy; źródła pisane to fakty materialne, które są świadectwem aktywności językowej; źródła nie muszą ujawniać procesu językowego, czego dowodem są np. braki poświadczeń dla innowacji (Kleszczowa, 2009);
- **fakt historycznojęzykowy** – konstruowany jest na podstawie źródeł; tu z kolei pamiętać należy o tym, że fakty historycznojęzykowe są obarczone interpretacją badacza, a poszukiwaniem faktów często sterują hipotezy; można by zatem powiedzieć, że fakt językowy nigdy nie jest „czysty” (samo jego wyodrębnienie jest już interpretacją) i trzeba to w badaniach historycznojęzykowych uwzględnić;
- **historyczna jednostka języka** – ten termin ma już swoją literaturę (Pastuch 2017; Sobotka i Żabowska, 2017); dostrzegamy potrzebę wyróżniania takich jednostek, choć zdajemy sobie sprawę z trudności w ich wyodrębnianiu, szczególnie jeśli chodzi o tzw. jednostki funkcyjne; wyróżnianie historycznych jednostek języka ma podstawowe znaczenie w ujęciu statycznym, w ujęciu zaś procesualnym (dynamicznym) każdorazowo należy weryfikować etykiety przypisywane badanym jednostkom języka.

Dopiero po odniesieniu się do wymienionych terminów możliwe są w miarę pełne objaśnienia i opis języka, uwzględniające zarówno elementy zmienne, jak i te, które dowodzą stabilności. Te ostatnie nie zawsze są oczywiste – nie zawsze bowiem da się w diachronii wyznaczyć ostrą granicę między zmianą a stabilnością. Oczywiście mamy na myśli stabilność modeli, nie poszczególnych jednostek. Nie zawsze przecież formalna odpowiedniość to sygnał stałości (zob. np. Wilkoń, 2011). W historii nie zawsze da się wytyczyć ostrą granicę między stabilnością a zmiennością – to, co wydaje się stałe, może okazać się zmienne, diachroniczna identyczność jest skomplikowana. Należy zadać pytanie: Co identyfikujemy jako stałe? Kleszczowa (2007) pisała np. o formancie *-isko* dziś mającym wartość ‘miejsce’ (*kartoflisko*, *wrzosowisko*), który istniał w przeszłości i też oznaczał miejsce, ale charakteryzowane ze względu na obiekt, który był na tym miejscu w przeszłości: *karczmiszko* ‘miejsce, gdzie stała karczma’, podobnie *grodzisko*. Czy w takich wypadkach mamy do czynienia ze stabilnością? Po identyfikacji tego, co stabilne, i tego, co zmienne, kolejnym etapem winno być wskazanie czynników stabilizujących (por. Kwaśnicka-Janowicz, 2022; Pastuch, 2019).

W ramach działań badawczych zmierzających do opisu zmiany językowej niezbędne będzie również podjęcie wątków związanych z rozumieniem kategorii i kategorialności. Zacząć należy od zdefiniowania kategorii w ogólnym rozumieniu – wiemy, że w zależności od towarzyszącej jej przydawki (kategoria części mowy, kategoria słowotwórcza itp.) różne jest jej pojmowanie. W ujęciu diachronicznym szczególnie ważne będzie zwrócenie uwagi na proces kształtowania się kategorii, przenikania się kategorii, zmienności kategorialnej. W takim opisie uwzględnić należy również zmiany zakresu (kurczenie się lub poszerzanie)

poszczególnych kategorii – mówiła o tym podczas poprzedniego Kongresu Historyków Języka Janowska (2018). Aby doprecyzować rozumienie zmian ilościowych, warto podać kilka przykładów:

a) przyrosty:

- pojawienie się nowych kategorii: np. aspekt, nowe kategorie słowotwórcze (m.in. nazwy cech ilościowych *tonaż*, *metraż*; nazwy przedmiotowe od nazw czynności), kategoria stopnia (Kleszczowa, 2004),
- pojawienie się nowych funkcji: np. nowe funkcje przysłówków – partykuły; nowe funkcje partykuł – dopowiedzenia (Kleszczowa, 2014; Pastuch, 2020).

b) zaniki – kategorie zanikłe i zanikające:

- zanik kategorii słowotwórczych (np. nazwy rodzinne, np. żony (*Wałęsina*), córki (*Kidawianka*), nazwy podatków – *poradlne*, *pogłównne*);
- zanik reguł słowotwórczych – utrata produktywności (np. *-oć* dla nomina essendi);
- zanik/zanikanie kategorii gramatycznych: czasów (aoryst, czas zaprzeszły); iteratywności (*czytuję* vs. *często/czasami czytam*); zanik niektórych kategorii liczebnikowych (liczebniki zespołowe, partytywne, wielokrotne).

Badanie warunków (przyczyn i skutków) zanikania kategorii, pozwala na prognozowanie tych zaników (zob. liczebniki zbiorowe). Ważne jest, jak sądzimy, nie tylko stwierdzenie zaniku, ale przede wszystkim jego procesualny ogląd. Z punktu widzenia syntezy najbardziej interesujące są te, które kończą pewne procesy. Takie spojrzenie pozwala wskazać, w jakich obszarach języka zanikające kategorie trzymają się najdłużej. Warto dodać, że ogląd kategorii recesywnych potwierdza nasze przekonanie o korelacji zmian językowych, bo np. o statusie kategorii gramatycznej *liczebniki zbiorowe* można wnioskować m.in. na podstawie obserwacji płaszczyzny leksykalnej, por. np. *dwoje spodni* – *dwie pary spodni*. Samo nazwanie zbioru elementów językowych kategorią (np. partykułą) niesie ryzyko projektowania obrazu współczesnego języka polskiego na dawną rzeczywistość językową. Tymczasem dany element może znajdować się w określonym momencie rozwojowym polszczyzny w pasie przejściowym, np. mieć jeszcze niektóre cechy przysłówka i już zyskiwać cechy partykuły, co można charakteryzować dopiero w odniesieniu do konkretnych użyc (por. Kleszczowa, 2014; Mika, 2018).

Tak przygotowane pole badawcze pozwoli nam, mamy nadzieję, na wypracowanie modelu (wzorca) opisu zmiany językowej, w którym będą uwzględnione jej podstawowe parametry, czyli: procesualność, dynamika i kontekstualizacja. Jak je rozumiemy?

Procesualność polega na konieczności konstatowania etapów zmiany oraz poszukiwaniu jej przyczyn. Chodzi tu o odnotowanie etapów zmiany, niekoniecznie sytuowanie ich w czasie, co nie jest równoznaczne z panchronią (Łozowski, 2018). W praktyce badawczej polega to na obserwacji używania języka, nowych sposobów mówienia i ich rozpowszechniania się.

Dynamika każe traktować język jako układ z dużą liczbą zmiennych, które mogą „w trakcie działania” być różnie usytuowane, mogą zmieniać swoją hierarchię. Wymusza to koncentrację na obserwacji używania języka. Rozumiemy zatem dynamikę jako wszelkie przejawy zmienności: nie tylko zmienność w czasie, ale także zmienność w przestrzeni danego języka, którą współtworzą wszystkie jego odmiany. Niezbędne jest także uwzględnienie hierarchii czynników determinujących zmianę, takich jak np. kontakty zewnętrzne,

porządkowanie systemu czy zmieniające się potrzeby użytkowników. Zmiana byłaby w tym ujęciu traktowana jako emanacja dynamiki języka.

Kontekstualizacja zobowiązuje do uwzględnienia w opisie i objaśnianiu zmiany czynników pozajęzykowych, sytuujących ją w konkretnej przestrzeni historycznej, społecznej i kulturowej.

Motywacją wyodrębnienia tych parametrów jest przekonanie, że aby zrozumieć zmianę językową tak dobrze, jak się da, musimy cały czas mierzyć się z dwoma poziomami wzajemnie na siebie oddziałującymi: poziomem nadawcy i poziomem systemu językowego (zob. Traugott, 2010). Jeżeli przyjmujemy, że czynnikami wywołującymi zmianę są używanie języka przez rodzimych użytkowników oraz czynniki pragmatyczne, to musimy w opisie zmiany wziąć pod uwagę oba te elementy. W tym kontekście staje się jasne, że normatywna historia języka Klemensiewicza musi dziś zostać zweryfikowana już na poziomie założeń i myślenia o podstawie zmiany językowej.

Kolejną konsekwencją takiego podejścia jest rozumienie przez zmianę językową tylko tzw. zmiany głębokiej – chodzi o przewartościowanie w głębszej warstwie języka (Kleszczowa, 2023), czyli zmianę języka, nie zmianę w języku. Odchodzimy zatem od powierzchownego rozumienia zmiany. Nie każde zaobserwowane przekształcenie może być uznane za zmianę językową. Kwalifikacja przekształceń jako zmiany uzależniona jest bowiem m.in. od parametrów ilościowych – konieczne jest zatem w opisie zmiany uwzględnienie możliwego dzisiaj dostępu do pokaźnych baz materiałowych.

Dostęp do dużej ilości danych, a w konsekwencji możliwość użycia zaawansowanych metod ilościowych, zmieniają oblicze językoznawstwa historycznego i przesuwają akcenty w badaniach. Należą do nich niewątpliwie przesunięcia akcentu ze śledzenia zmian jakościowych na ilościowe. [...]. Dane ilościowe są bardziej wiarygodne przede wszystkim dlatego, że są oparte na obszernej bazie empirycznej, jaką zapewnia odpowiednio duży elektroniczny korpus. (Górski i in., 2019, s. 19)

Podane tu tylko dla przykładu zjawiska potwierdzają, że choć zasadne jest oddzielenie zmian jakościowych od ilościowych, to konieczne jest stworzenie takiego modelu opisu zmiany językowej, który będzie odnosił się do wszystkich jej parametrów. To w perspektywie pozwoli porównywać zmiany z sobą, co stwarza szansę na ich hierarchizację i opis relacji między nimi.

Perspektywy

Prace koncepcyjne, które zostały już wykonane, oraz prace obecnie trwające (w tym sprecyzowanie koncepcji tomu chronologicznego) są istotnym krokiem w kierunku opracowania pełnego planu tego projektu. Kolejnym będzie, na co mamy wielką nadzieję, realizacja tych zamierzeń. Poza działaniami naukowymi – najistotniejszymi – ważny będzie też wysiłek organizacyjny, który należy również uwzględnić.

Na zakończenie prezentacji naszych obserwacji dotyczących wybranych problemów historii języka chcielibyśmy przedstawić propozycję, która jest jednym z efektów naszych, prowadzonych już w dwuosobowym zespole, dyskusji o rozumieniu, granicach i ograniczeniach historii języka. Przygotowanie sprawozdania z dotychczasowych prac okazało się niezwykle inspirujące: jeszcze raz zapoznaliśmy się z wszystkimi głosami w dyskusji i dokonaliśmy – z pewnej perspektywy czasowej – oglądu koncepcji wypracowanej w ramach zespołu roboczego Komisji Historii Języka Komitetu Językoznawstwa PAN. Jesteśmy teraz przekonani o tym, że warto dokonać istotnego uzupełnienia w krystalizującej się koncepcji, które chcemy poddać pod dyskusję. Otóż wydaje nam się, że wszystkie obserwacje, uogólnienia czy syntezy, które planujemy czynić, odnoszą się w naszych zamiarach do tego wariantu języka, który moglibyśmy określić, posługując się modnym w dyskursie publicznym słowem, jako *mainstream*. Tymczasem polszczyzna rozwijała się nie tylko w głównym nurcie (rozmaicie nazywanym w dyskursie naukowym: język literacki, polszczyzna ogólna itd.) – miała (i ma) też swoje warianty i odmiany – wyodrębniane na podstawie różnych kryteriów (geograficznego, socjalnego, funkcjonalnego itd.) (zob. Wilkoń, 1987), których rozwój częstokroć odbiegał od tego, co obserwowaliśmy w polszczyźnie ogólnej, pozostając z nim w ścisłym, często bardzo skomplikowanym związku. Nie można też zapomnieć o kontaktach z innymi językami, jakich doświadczała w swoich dziejach polszczyzna, często właśnie za sprawą odmian językowych. Kontakty te miały niebagatelny wpływ na kształtowanie się wielu aspektów języka: od gramatycznego i leksykalnego po genologiczny. W naszym przekonaniu konieczne będzie zatem przygotowanie tomu 4., który roboczo nazwalibyśmy *Historia języka polskiego: odmiany, warianty, kontakty*. W tym – zakreślonym przez tak sformułowany roboczy tytuł – obszarze mieści się ogromna liczba prac historycznojęzykowych, wymagających syntezy i zintegrowania z całością planowanego opracowania¹².

Wielkość dorobku historyków języka polskiego we wszystkich wyznaczanych przez obszary poszczególnych tomów syntezy każe myśleć o bibliografii historii języka polskiego. Warto, by autorzy rozdziałów gromadzili literaturę, korzystając ze wspólnego narzędzia do jej tworzenia. Jest oczywiste, że zebrana literatura będzie miała objętość dodatkowego tomu. Powstaje pytanie: Czy jej podstawową (a może jedyną) postacią nie powinna być forma elektroniczna, otwarta na uzupełnienia? To pozwoliłoby bibliografię dodatkowo sfunkcjonalizować (alternatywny podział rzeczowy, porządkowanie wg działów, chronologii itp., możliwość przeszukiwania i filtrowania).

¹² Dla przykładu wskazujemy tylko jedną, ale niezwykle bogatą pozycję, w której widoczny jest związek pomiędzy kontaktami językowymi a wieloodmianowością polszczyzny (Borawski i Uździcka, red., 2021). Podobne wątki rozwijane są w tym nurcie lingwistyki, który w badaniach światowych nosi nazwę *variational linguistics* i wywodzi się z badań zorientowanych socjolingwistycznie. Wydaje się jednak, że w ostatnich dekadach także badacze reprezentujący inne subdyscypliny językoznawstwa kładą silny akcent na badania uwzględniające zróżnicowanie danego języka etnicznego, zależne od wielu czynników, przede wszystkim zewnętrznych. Świadczy o tym chociażby wydana kilka lat temu książka poświęcona lingwistyce kognitywnej – znajduje się w niej obszerny rozdział poświęcony właśnie „językoznawstwu wariantywnemu” (Dąbrowska i Diujak, red., 2019).

Literatura

- Bajerowa, I. (1969). Strukturalna interpretacja historii języka. *Język Polski*, 49(2), 81–103.
- Bajerowa, I. (2010). Czy i jak historia języka może skorzystać z propozycji kognitywizmu? *LingVaria*, 5(2), 37–44.
- Borawski, S., Cybulski, M. (red.). (2021). *Historia języka polskiego jako doświadczenia wspólnotowego* (t. 1). Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego.
- Borawski, S., Uździcka, M. (red.). (2021). *Historia języka polskiego jako doświadczenia wspólnotowego* (t. 2). Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego.
- Borowiec, K., Maślej, D., Mika, T., Rojszczak-Robińska, D. (red.). (2017). *Jak wydawać teksty dawne*. Wydawnictwo Rys.
- Dąbrowska, E., Divjak, D. (red.). (2019). *Cognitive linguistics – A survey of linguistic subfields*. Mouton Reader. <https://doi.org/10.1515/9783110626452>
- Dubisz, S. (2002). *Język, historia, kultura (wykłady, studia, analizy)*. Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- Dubisz, S. (2007). *Język, historia, kultura (wykłady, studia, szkice)*. Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- Dubisz, S. (2012). *Język, historia, kultura (wykłady, rozprawy, rozważania)*. Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- Dunaj, B. (2021). *Kształtowanie się polskiego języka literackiego*. Wydawnictwo Księgarnia Akademicka.
- Górski, R. L., Król, M., Eder, M. (2019). *Zmiana w języku. Studia kwantytatywno-korpusowe*. Polska Akademia Nauk, Instytut Języka Polskiego.
- Janowska, A. (2018). Między stałością a zmiennością: translokacje elementów kategorii językowych. W: M. Pastuch, M. Siuciak (współpr. K. Wąsińska, W. Wilczek) (red.), *Historia języka w XXI wieku. Stan i perspektywy* (s. 89–96). Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Jowska, A. (2023). *Przełomowe badania polskich naukowców dotyczące społeczeństwa państwa Piastów*. <https://www.pap.pl/aktualnosci/news%2C1603279%2Cprzełomowe-badania-polskich-naukowcow-dotyczace-spolesczenstwa-panstwa>
- Kleszczowa, K. (1998). *Staropolskie kategorie słowotwórcze i ich perspektywiczna ewolucja. Rzeczowniki*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Kleszczowa, K. (2004). Kategoria stopnia staropolskich przymiotników. W: H. Kurek, J. Labocha (red.), *Studia Linguistica Danutae Wesołowska oblata* (s. 85–92). Universitas.
- Kleszczowa, K. (2007). Na straży niezmienności modeli słowotwórczych. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*, 63, 115–124.
- Kleszczowa, K. (2009). Językoznawstwo historyczne w świetle współczesnej historiografii. W: K. Kleszczowa, J. Gwioździk (red.), *Faktografia w badaniach historycznych*. Biblioteka Śląska w Katowicach.
- Kleszczowa, K. (2012). Strukturalizm i poststrukturalizm w badaniach historycznojęzykowych. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*, 67, 97–115.
- Kleszczowa, K., (2014). *U źródeł polskich partykuł. Derywacja funkcjonalna, przemiany, zaniki*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Kleszczowa, K. (2023). Zmiany w języku vs zmiany języka. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*, 79, 339–354. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0054.2634>
- Kleszczowa, K., Szczepanek, A. (red.). (2014). *Wyrażenia funkcyjne w perspektywie diachronicznej, synchronicznej i porównawczej*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

- Krażyńska, Z., Mika, T. (2007). Transkrypcja a granice interpretacji. W: R. Mazurkiewicz, R. Laskowski (red.), *Amoenitates vel lepores philologiae* (s. 160–171). Wydawnictwo Naukowe IJP PAN.
- Krażyńska, Z., Mika, T., Słoboda, A. (2015). *Składnia średniowiecznej polszczyzny* (cz. 1: *Konteksty – metody – tendencje*). Wydawnictwo Rys.
- Krygier-Łączkowska, A. (2011). Europejczycy, Słowianie, Polacy. Na czym polega pokrewieństwo językowe? (propozycja rozdziału podręcznika do nauczania treści historycznojęzykowych na studiach I stopnia). *Kwartalnik Językoznawczy*, 1(5), 88–121.
- Kuźmicki, M. (2022). *Studia nad filologicznymi i historycznymi edycjami średniowiecznych rot przysięg sądowych. W stronę interdyscyplinarnych wydań otwartych*. Wydawnictwo „Poznańskie Studia Polonistyczne”.
- Kwaśnicka-Janowicz, A. (2022). Słowotwórstwo gniazdowe na usługach diachronii – w poszukiwaniu efektywnej metody badań zapożyczeń leksykalnych. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*, 78, 183–199. <https://doi.org/10.5604//01.3001.0016.2018>
- Leńczuk, M. (2013). *Staropolskie przekazy kanonu Mszy Świętej. Wariantywność leksykalna*. Instytut Badań Literackich PAN, Stowarzyszenie „Pro Cultura Litteraria”.
- Lisowski, T. (2010). Pisownia polska. Główne fazy rozwoju (propozycja rozdziału podręcznika do nauczania treści historycznojęzykowych na studiach I stopnia). *Kwartalnik Językoznawczy*, 3–4, 117–132.
- Łozowski, P. (2018). Panchronia, czyli język jako symbol doświadczenia. W: P. Stalmaszczyk (red.), *Metodologie językoznawstwa. Od diachronii do panchronii* (s. 165–178). Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Masłej, D. (2016). *Modlitwa Pańska w polskim średniowieczu. Znad staropolskich rękopisów*. Wydawnictwo Rys. <https://doi.org/10.14746/pspsj.2017.24.1.13>
- Mika, T. (2012). *Kazania świętokrzyskie. Od rękopisu do zrozumienia tekstu*. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza. <https://doi.org/10.2478/v10273-012-0047-6>
- Mika, T. (2015). Tekst staropolski jako odmienny obiekt badań. W poszukiwaniu narzędzi opisu. *LingVaria*, 2(20), 235–250. <https://doi.org/10.12797/LV.10.2015.20.18>
- Mika, T. (2018). Historycznojęzykowa gra w klasy. O nazywaniu wyrażen funkcyjnych w historii polszczyzny. W: T. Mika, D. Rojszczak-Robińska, O. Ziółkowska (red.), *Terminy w językoznawstwie synchronicznym i diachronicznym* (s. 61–75). Wydawnictwo Rys.
- Mika, T., Rojszczak-Robińska, D. (2016). Kanon wiedzy o „Rozmyślaniu przemyskim”. W: J. Bartmiński, A. Timofiejew (red.), *Rozmyślanie przemyskie: świadectwo średniowiecznej kultury religijnej* (s. 13–24). Państwowa Wyższa Szkoła Wschodnioeuropejska.
- Mika, T., Słoboda, A. (2015). *Wyrażenia funkcyjne w średniowiecznej polszczyźnie z perspektywy składniowej*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Wydawnictwo Rys.
- Mika, T., Rojszczak-Robińska, D., Ziółkowska, O. (red.). (2018). *Terminy w językoznawstwie synchronicznym i diachronicznym*. Wydawnictwo Rys.
- Osiewicz, M. (2010). Kierunki przemian polszczyzny w zakresie fonetyki (propozycja rozdziału podręcznika do nauczania treści historycznojęzykowych na studiach I stopnia). *Kwartalnik Językoznawczy*, 2, 58–75.
- Pastuch, M. (2015). Stałość a zmienność. Tradycja i moda w języku. W: R. Dźwigoł, I. Steczko (red.), *Dialog z tradycją* (t. 3: *Język, komunikacja, kultura*, s. 17–33). Collegium Colominum.
- Pastuch, M. (2017). Jak łączyć historyczne jednostki języka w klasy funkcjonalne? Problemy z wyodrębnianiem dopowiedzeń w materiale historycznym. *Język Polski*, 97(4), 24–38. <https://doi.org/10.31286/J.P.97.4.4>

- Pastuch, M. (2019). Влияние словообразовательных факторов на стабилизацию английских заимствований в польском языке. W: *Globalization and Slavic word formation. XVI International Congress of Slavists*, Mińsk (s. 85–97). Wydawnictwo Biełaruskaja nauka.
- Pastuch, M. (2020). *Polskie wyrażenia o funkcji dopowiedzeniowej – historia i współczesność*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Rojszczak-Robińska, D. (2010). Język a Kościół (propozycja rozdziału podręcznika do nauczania treści historycznojęzykowych na studiach I stopnia). *Kwartalnik Językoznawczy*, 2, 76–92.
- Sobotka, P., Żabowska, M. (2017). Wyodrębnianie, dekodowanie i klasyfikacja historycznych jednostek języka. *LingVaria*, 2(24), 113–134. <https://doi.org/10.12797/LV.12.2017.24.07>
- Stolarek, I., Zenczak, M., Handschuh, L., Juras, A., Marcinkowska-Swojak, M., Spinek, A., Dębski, A., Matla, M., Kóčka-Krenz, H., Piontek, J., Polish Archaeogenomics Consortium Team, Figlerowicz, M. (2023). Genetic history of East-Central Europe in the first millennium CE. *Genome Biology*, 24(1), 173. <https://doi.org/10.1186/s13059-023-03013-9>
- Stramczewska, O. (2014). *Interpunkcja transkrypcji. Znad „Rozmyślania przemyskiego”*. Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Traugott, E. C. (2010). Dialogic contexts as motivations for syntactic change. W: R. Cloutier, A. M. Hamilton-Brehm, W. Kretschmar (red.), *Studies in the history of the English language V* (Topics in linguistics 68, s. 11–36). Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110220339.1.11>
- Trawińska, M. (2014). *Rękopis najstarszej poznańskiej księgi ziemskiej (1386–1400). Wokół analizy filologicznej*. Instytut Sławistyki PAN.
- Twardzik, W. (1997). *O ważniejszym aniżeli dotychczas tekstu staropolskiego czytaniu i jakie z niego pożytki płyną rozprawa śliczna i podziwienią godna*. Wydawnictwo Naukowe IJP PAN.
- Walczak, B. (1995). *Zarys dziejów języka polskiego*. Kantor Wydawniczy SAWW.
- Walczak, B. (2010). Uwagi o transkrypcji „Kazań świętokrzyskich”. *Z Badań nad Ksiązką i Księgozbiorami Historycznymi*, 4, 29–36.
- Walczak, B. (2018). Historia języka polskiego – subdyscyplina polimetodologiczna. W: M. Pastuch, M. Siuciak (współpr. K. Wąsińska, W. Wilczek) (red.), *Historia języka w XXI wieku. Stan i perspektywy* (s. 65–74). Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Wanicowa, Z. (2010). Mechanizm błędów translacyjnych w „Biblii Królowej Zofii” a spór o podstawę jej przekładu. *Językoznawstwo*, 4, 13–35.
- Wilkoń, A. (1987). *Typologia odmian językowych współczesnej polszczyzny*. Uniwersytet Śląski.
- Wilkoń, A. (2011). Tradycja w języku. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Linguistica*, 6, 5–12.
- Wojtak, M. (2019). *Wprowadzenie do genologii*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. <https://doi.org/10.31648/pj.6850>
- Woźniak, E. (2023). O potrzebie i koncepcji nowej syntezy języka polskiego. W: M. Piasecka, M. Wojtyńska-Nowotka (red.), *Poradnik Językowy. Horyzont polszczyzny. Prace ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Dubiszowi w pięćdziesięciolecie Jego pracy naukowej i dydaktycznej*. Dom Wydawniczy i Handlowy Elipsa.
- Woźniak, E. (2024). Granice historii języka. *LingVaria*, 1(37), 141–150. <https://doi.org/10.12797/LV.19.2024.37.09>